

5.4. A NACIONALIZMUSRÓL

(Egy ideológia működése)

Bárki azt hihette volna, hogy két világháború iszonyata, a fasiszta rendszerek bukása után végképp hitelét veszítette, sohasem támadhat fel többé a nacionalizmus. Láttuk, tapasztaltuk, mi az – nem fogjuk megismételni.

Az ellenkezője történt. A XX. század uralkodó eszméje, úgy látszik, mégis a nacionalizmus.

Ez bizonyára azért van így, mert korunk nagy emancipációs folyamatában (a modern tudományok létrejötte, a technikai civilizáció világexpánziója során) az emberiség egész kulturális hagyománykincse elvesztette hitelét, s csak egyetlen kultúraspecifikus produktum maradt belőle mindmáig hatékony: *a nemzeti nyelv*. Ez ma tehát az egyetlen közösségformáló faktor, amely tömegmozgalmakat is képes még kiváltani.

Akár így van, akár másképpen, történelmi aktualitása folytán a nacionalizmus olyan jelenség, amelynek gondolati feldolgozása nemigen kerülhető meg.

Mindig tudtam és mondtam, hogy a nacionalizmus nem egyszerűen csak nemzeti eszme, hanem nemzeti *kiváltságeszme*.

Mindig tudtam és mondtam, hogy a nacionalizmus ellen nem lehet küzdeni nacionalizmussal, mert ami ebből kisül, az még mindig csak nacionalizmus. Ha egyik nacionalizmussal egy másikat állítunk szembe, az csak kölcsönös vádaskodáshoz, nyílt konfliktusokhoz, politikai konfrontációkhoz vezet.

Tudom én jól, hogy van támadó és van védekező nemzettudat, s ezt a kettőt nem szabad összekeverni, erkölcsi szempontból semmiképpen sem vehetők egy kalap alá. Mégis úgy vélem, a nemzeti kiváltságeszme ellen csak olyasmivel lehet védekezni, ami maga nem nemzeti eszme (még védekező sem).

Most tehát olyan eszközzel próbálok fellépni a nacionalizmus ellen, ami maga nem nacionalizmus, még csak nem is nemzeti eszme. Megpróbálok röviden összefoglalni, mi az egyáltalán, hogy nemzet; mit jelent ténylegesen (nem az ideológia, hanem a valóság nyelvéén) ez a szó.

A magyar nemzet szó etimológiájában a nemzés szó rejlik; emberek olyan szerveződését jelenti, amely közös ősektől származik, amelyet egyazon közösség „nemzett”. Az általánosan használt, latin eredetű „náció” szó is nyilvánvalóan a születésre utal. A nyelv tehát a leszármazás, a génállomány közösségét sugallja ezzel a szóval. A nemzet eszerint természeti produktum, a génállomány közössége volna. A nacionalizmus s a belőle származó konfliktusok: belterjes géntenyészetek egymás közötti dominanciaharca. Így tartja ezt a nyelvben hagyományozott köztudat, így tartja sajnos a közvélemény, sőt némely áltudomány is.

Nyelv, köztudat és áltudomány szerint tehát a „náció” genetikai jelenség, természeti produktum. Csakhogy ez nincs így! Többször leírtam már: nem biztos, hogy ami a nyelvben van, az *valóban* úgy van. A nyelv és a nyelvben hagyományozott fogalomrendszer mindig is döntő oka volt világgépünk antropomorf, ideologikus eltorzulásának.

Így van ez a „nemzet” szavunkkal is. Mert legjobb tudomásom szerint modern világunkban már nincsen (legfeljebb kivételesen van) olyan nemzet, amely csakugyan génközösségen alapulna. Brit, kelta, angolszász, normann törzsek génállománya keveredett a történelem során, s a néphasználatban megőrzött domináns nyelv közbejöttével kialakult az angol nemzet. A francia nemzet gallokból, latinokból, frankokból (sőt többé-kevésbé erőszakosan

asszimilált baszkokból, bretonokból), az újlatinitás nyelvi közegében jött létre. Ez minden „klasszikusnak” deklarált modern nemzettel így van. Ma Európában mondhatni már nincs olyan nemzet, amely megfelelné a szó etimológiájának, amelyet tehát tényleg a génállomány beltenyészte definiálna. Eszerint már maga a szó is megtévesztő; merő képtelenség arról beszélni, hogy a modern nemzeteket közös ősök „nemzették” volna. A nemzet szó tehát, amely eredetileg körülbelül génközösséget jelentett, nem felel meg többé semmilyen génközösségnek, semmilyen etnikumnak.* Maga az etnikum kifejezés a modern nemzetekre alkalmazva: fogalomzavar, anakronizmus; téves ideologikus absztrakció. Belterjes géntenyészet lehet (vagy lehetett egykor) a lapp, a tamil, a pigmeus, az osztják vagy éppen a bibliai zsidó közösség, de az angol, az olasz, a francia nem etnikum. (Amerikáról most nem is beszéllek.)

Miféle közösség tehát az, ami a modern nemzetet meghatározza?

Hát például nyelvi közösség.

A nyelv kulturális produktum – az őskultúra legelső, legfontosabb produktuma. Sőt olyan kulturális produktum, amely századunkban, a kulturális hagyományok nagy emancipatorikus leépülése, a vallás, az erkölcs, a művészet háttérbe szorulása után is megőrizte még hatékonyságát. Azért őrizte meg, mert nélkülözhetetlen *kommunikációs eszköz*.

Minden emberközösséget a kultúrája tesz közösséggé, ez formálja meg. A nyelv mint nélkülözhetetlen kommunikációs eszköz tehát ma az egyetlen olyan kulturális (kultúraspecifikus) produktum, amely emberközösségeket formál.** A nemzeti közösség megformálója a nemzeti nyelv.

* Az etnikum szó lexikálisan népcsoportot, biológiai értelmezésben viszonylag belterjes géntenyészetet, afféle „fajtát” jelent (Ady).

** Nem államokra, nem hierarchikus szerkezetű társadalmakra, hanem antropológiai értelemben vett valódi, „organikus” emberközösségekre gondolok itt.

És mert minden nyelv szükségképp sajátos gondolkodásmódot, önálló nyelvi kultúrát, történelmileg kialakult és továbbalakuló hagyományrendszert hoz létre: a mai nemzet (egészen függetlenül attól, hogy államalkotó-e) nem más, mint nyelvi-kulturális közösség. Egész kötetet olvastam Mommsenben arról, miként „állt össze” hajdan különböző etnikumokból a latin nyelvi-kulturális közösség* – hát még a mai olasz! Szinte már komikus, hogy a mai francia nemzet a hajdan domináns frank törzsről kapta nevét, holott már a nyelve (s így a kultúrája) sem frank-germán eredetű. Tanulságos jelenség, ahogy Izrael állam, ahhoz, hogy a zsidóság modern nemzeté, ő maga modern nemzeti állammá lehessen, a szemünk láttára restaurált egy nemzeti *nyelvet*. Szintén nagyon tanulságos, hogy valamely nyelvi közösséget, például a szerbhorvátot, hajdani kultúrájának egy *másik* eleme, nevezetesen az eltérő *vallás*, mindmáig két különálló nemzetre hasít. A nemzeti történelem: valamely kulturális közösség története.

A mai nemzetet az a kultúra definiálja, amely abban a közösségben valamikor általánossá vált, dominanciára jutott. Mihelyt a nemzeti eszméről mint *eszméről* beszélünk, ez máris garancia arra, hogy csakis tudati, kulturális jelenséggel van dolgunk. Úgy is mondhatnám: a mai nemzet nem a valóságban (nem a biológikumban), hanem csak az emberek fejében van. Nem a születése, hanem a kultúrája teszi franciává, olaszá, németté az embert. Ha lengyel nő gyermekét a francia kultúra közegében nevelik fel, nagy francia költő válhat belőle (Guillaume Apollinaire). A „jó öreg” Petrovics kocsmáros és Hrúz Mária fia a magyar kulturális közösségben, annak hagyományain nőtt fel, s lett belőle Petőfi Sándor. Egy német ember, ha megőrzi anyanyelvi kultúráját, hiába él a Volga vidékén, attól még német marad. De ha feladja ezt, s átveszi (asszimilálja), mondjuk az orosz kultúrát, orosz emberré válik.** Az asszimiláció kettős értelmű szó: valaki asszimilál egy másik *kultúrát*, s ezzel őt egy másik *nemzeti* közösség asszimilálja.

* Amely sohasem volt azonos kiterjedésű a római államalakulattal!

** Csak az a probléma, persze, hogy valóban átveszi-e, mert érdekből, kényszerűségből mindig sokan szimuláltak ilyesmit. Egész közösségek is olykor!

Ily módon még néger elődök ivadéka is orosz, franciává lehet, pedig azok nemcsak koponyaméreteikben, hanem már a bőruk színében is más éghajlati körülményekhez adaptálódtak (Puskin, Montaigne).

Nem a nemzet határozza meg a kultúrát, hanem a kultúra a nemzetet. A közös kultúra, a sajátos nyelvi-kulturális hagyomány a nemzeti közösség szervező elve.

A nemzeti közösség tehát kulturális közösség.* Minden más véleménynek ellenszegülve megismételném: egészen függetlenül attól, hogy önálló államalakulatba szerveződött-e vagy különböző államokban, birodalmakban él. A nemzetnek nem feltétele sem a területi, sem a gazdasági egység, sem a szuverén állam. Ne volna nemzet a litván, az örmény, ne lett volna nemzet a cseh, a magyar, csak mert valamely birodalom bekebelezte? Nem volt nemzet az olasz a Risorgimento előtt is? Dante nem olasz (nemzeti) költő? A modern német nemzetet nem nyelvi egysége, nem Luther bibliafordítása (hanem például Bismarck) formálta meg? A kanadai francia közösség nem francia? Az erdélyi német nem német? Megszűnt volna nemzetnek lenni a lengyel, valahányszor felosztották Lengyelországot? Ne hamisítsunk, kérem, ne hamisítsunk!

Ha valaki a modern világban a nemzet szót államformációnak értelmezi vagy etimológiai-biológiai értelmében használja (aki tehát közös génállományról, születésről, „etnikai közösségről” beszél), az közönséges csaló, aki a nyelvi-kulturális közösséget politikai célra használja fel.

Valamely nyelvi-kulturális közösséget, mint készen adott keretet tehát fel lehet használni a társadalmi dominanciaharcban, a hatalom megszerzésére. És ebből – a nemzeti-kulturális közösségek politikai felhasználásából – fakad a modern nacionalizmus.

* „...amit ...a *nemzet* szóval jelölünk, voltaképpen nyelvi és kulturális közösség... a nemzetet így értjük, nem politikának, hanem műveltségnek” (*Babits Mihály*). Különben *Herder* álláspontja is ez volt.

A politika a társadalmi dominanciaharc leplezetlen formája: nyíltan a hatalom, a kiváltság megszerzésére tör. Erre a célra a legkülönbözőbb ideológiákat (ürügyeket) használja fel. Nincs olyan hülye ürügy, amellyel ne lehetne kialakítani a „mi” és az „ők” képzetét. Olykor a vallás, olykor a szabadságeszme, olykor egy gazdasági elmélet szolgál eszközül és ürügyül valamely kimondottan erre a célra szerveződött politikai erőnek, hogy a hatalmat kisajátítsa. Amikor valamely dominanciaorientált érdekszövetség épp az ideologikussá torzított *nemzeti* eszmét használja eszközül és ürügyül a kiváltság megszerzésére, akkor áll elő a nacionalizmus. És amikor épp ezen a címen sikerül kialakítania (vagy átstrukturálnia) a társadalom hierarchikus hatalmi szerkezetét – akkor áll elő a nemzeti állam.*

Ezért mondtam, hogy a nacionalizmus nem egyszerűen csak nemzeti eszme, hanem nemzeti kiváltságészme.

A nemzeti eszme (a nemzettudat) mint kulturális közösségi tudat európai fogalmaink szerint lehet jogos és helyes – a kiváltságitudat nem lehet az.

A nacionalizmus a valóságos (kulturális) értelméből kiforgatott, ideologikussá torzított nemzeti eszme. Mondjuk ki nyíltan: a politikailag meglovagolt nemzeti eszme; a hatalmi célra kihasznált nemzettudat.

A nacionalisták egyik kedvelt csalása, hogy az államot a nemzettel azonosítják; az állami területet nemzeti területté minősítik, s ezen a címen tartanak igényt hatalmi kiváltságokra. Mintha állam és nemzet nem volna két egészen különböző kategória (az egyik hatalmi struktúra, a másik kulturális közösség), sőt mintha magának a földnek, az égnek is nemzeti tudata volna! Holott köztudomású: sok olyan állam van, amelyre rá sem lehet fogni, hogy „nemzeti”. A birodalmakban tucatszám élnek nem-

* „Nemzetnek” magyarul jó ideig csak a kiváltságos, nemzeti rendet nevezték; a fogalomnak tehát már a középkorban politikai tartalma volt. Ez a helyi sajátosság azonban ne tévesszen meg minket. A feudális nemesség és a modern nemzet két külön dolog.

zeti közösségek egyazon államszervezetben. Svájc államban három vagy négy, Kanada, Finnország, Belgium, Hollandia államban legalább két nyelvi-kulturális (nemzeti) közösség él többé-kevésbé békésen együtt. Az állam tisztán politikai-hatalmi formáció; annak szervező elvét tekintve semmi köze nemzethez, nemzettudathoz. Nemzet, nemzettudat legfeljebb *ürügye* lehet érdekszövetségek szerveződésének, a társadalmi hierarchia átrendezésének, az államhatalom – a mindig növekedni törekvő hatalom – megragadásának.

A nacionalisták másik kedvelt fogása, hogy a mai nyelvi-kulturális közösségeket (a nemzeteket) etimologikus-ideologikus úton visszaminősítik genetikus-etnikai közösségekké, „génközösségekké”,* s ezeket eszközül és ürügyül használják ugyancsak a társadalmi dominancia megszerzésére. Legalábbis az adott nemzeti közösségen *belül*, de lehetőleg minél több más nemzet fölött is. Ahogy már leírtam: még a legigazságosabb ügyből sem támad soha politikai mozgalom anélkül, hogy valaki magát a hatalmat akarná ezen a címen. A nacionalisták azért nacionalisták, hogy ezen a címen uralkodhassanak államokon és nemzeteken.

A nemzet, a nemzettudat *kulturális* kategória; az etnikum *biológiai*; az állam *politikai*. A nacionalizmus, amikor tudatosan összekeveri, sőt azonosítja a kulturális, biológiai és politikai fogalmakat, saját politikai jellegét, tényleges, uralmi céljait leplezi le.

Összefoglalva:

A modern nemzet nem etnikai, még csak nem is állami, hanem tudati, kulturális közösség.

A nacionalizmus a nyelvi kultúra felhasználása ugyanarra, aminek *ellenében* minden kultúra eredetileg kialakult – tudniillik a társadalmi dominanciaharcra.

* Ennek szélsőséges esete a fajelmélet, a fasizmus, amely nyíltan hirdeti (vagy csak gondolja) egyik „belterjes géntenyészet” uralmi igényét a többi fölött.

Létrejött egykor valami az emberközösség tudati szabályozására, a társadalmi szelekció, a dominanciaharc megfékezésére – ez a kultúra életfunkciója –, s ezt a politika épp a dominanciaharcra használja fel.

A nacionalizmus a kultúra politizálása.

Annak politizálása, ami természete szerint *nem* politikum.

Amíg közbe nem lép a politikum, a nemzeti kulturális közösségek együttélésének nincs akadálya. Elkülönülnek ugyan, de azért megférnek. Mihelyt közbelép a dominanciakérdés, a politikum (szóval a nacionalizmus), a békés együttélés már nem lehetséges.

A nacionalizmus az az üzem, amely a kulturális közösségtudatból politikai közösségtudatot gyárt. Az emberi közösségekből farkasfalkákat szervez.

A nacionalizmus manipulatív ideológia, semmi egyéb.

Aki „beveszi” ezt az ideológiát, aki tehát századunk végén nem hierarchikus hatalmi formációkban (államokban), még csak nem nyelvi-kulturális közösségekben, hanem például *etnikumokban gondolkodik*, az bizony nacionalista. De ha másvalaki „politikai nemzetekről” vagy akár „nemzetállamokról” beszél (csakis ilyenekről akar tudni), szóval aki a nemzeteket elsődlegesen hatalmi-politikai formációknak tekinti – bizony nacionalista az is.* Mindenki nacionalista, aki a mai, nyelvi-kulturális tartalmú nemzetfogalmat politikai célra, a kiváltságyszerzés vagy kiváltságörzés céljára használja fel. Tapasztalatom szerint ma még afféle *negatív* nacionalisták is vannak, akik épp a nemzetfogalom helyes, nyelvi-kulturális tartalmát használják fel kiváltságyszerzés vagy kiváltságörzés céljára. Ezek a szimuláns asszimilánsok.

* Nem mondom én ezzel, hogy nincs a világon nemzeti állam, ahol a kulturális közösség kiterjedése nagyjából egybeesik az államterülettel. Ez részint a középkori államformációk, de nagyobbrészt éppen a nacionalizmus hatására történelmileg sok helyen így alakult ki. De nem attól nemzet, hogy állam, és nem attól állam, hogy nemzet.

Azt mondtuk, a mai nemzet: nyelvi-kulturális közösség; identitásának forrása főleg a nemzeti *nyelv* s az abból fakadó gondolkodásmód, hagyományrendszer. A nacionalizmus épp a nyelvi-kulturális közösségeket politizálja. Ezért lépnek fel oly ingerülten egy másik (együtt élő) nemzeti közösség *nyelvhasználata* ellen a nacionalisták, ezért igyekeznek azt minden eszközzel korlátozni, sőt betiltani – ezért beszélhetünk támadó, illetve védekező nemzettudatról.

Mind a támadó, mind a védekező nemzettudat közegében sokan vannak manapság manipuláltak, akik talán nem is tudják magukról, hogy nacionalisták. De mások nyíltan (sőt büszkén) vállalják nacionalista elveiket. Ezek a csalást, a hazudozást, a kiváltságigényt, sőt a politikai karrierizmust vallják be nyíltan. Akinek inge (legyen az francia, magyar, román, zsidó, szerb, horvát, orosz vagy litván), nyugodtan vegye magára.

A nacionalizmus mint a dominanciaharc eszköze a történelem eddigi tanulsága szerint szükségképp katasztrófákhoz: háborúkhöz, polgárháborúkhöz, pogromokhoz, terrorcselekményekhez vezet. Ártatlanokat üldöznek, gyötörnek, ölnek meg, pótolhatatlan emberi energia és génállomány megy veszendőbe miatta. Ezért (az etikus) gondolkodás minden eszközzel küzd ellene.

Egyik nacionalizmus ellen nem egy másikkal lehet küzdeni, mert abból csak politikai konfrontáció támad – most már tudjuk, miért. A nacionalizmus ellen csakis olyasmivel lehet fellépni, ami maga nem nacionalizmus. Tehát az ideológia leleplezésével, politikai-manipulatív funkciójának feltárásával: a fogalom tisztázásával. Azzal, ha nyíltan kimondjuk: a nacionalisták nem akarnak „szolgálni” senkit és semmit; legkevésbé a nemzetüket; mindenkin csak *dominálni* akarnak.

Amitől persze – nem ringatom én magam illúziókba! – a nemzeti kiváltságeszme még hatékony politikai eszköz marad.

* A gondolkodó embernek ugyanis szükségképp erkölce van.

De azért nem árt, ha tudjuk, hogy korunk uralkodó eszméje: visszaélés a nemzettudattal; közönséges csalás; átlátszó politikai trükk.

Ami pedig az írók illeli – mit tehet szegény író a poszt-kommunista nacionalizmusoknak ebben az őrjöngő acsarkodásában, vérengzésében, tombolásában, amely mindenfelől körülveszi?

Az író, mondhatni a nyelv „háza”, akinek egyúttal „háza” a nyelv. Mit tehet nyelvi-kulturális közösségéért manapság az író?

Jó műveket írhat – ha ugyan még írhat – azon a nyelven. Világot modellálhat azon a nyelven. Alkalmasabbá teheti azt a nyelvet az igazmondásra.

„Szolgáljanak” bátran a szolgák – ennél nagyobb szolgálatot nyelvi-kulturális közösségének nem tehet a világon senki.

(1991. VII. 31.)